

Mikkel Bolt

Hvad må der gøres med ‘Hvad må der gøres’ efter afslut- ningen på ‘historiens afslutning’

En teoriehistorisk skitse til genetableringen af en marxistisk samtidsanalyse

Resume: Denne artikel diskuterer, hvad Lenins og Tjernysjevskijs gamle revolutionære “hvad må der gøres?”-spørgsmål betyder i dag i en historisk situation karakteriseret af en flerhed af kriser, hvor økonomisk krise, politisk krise og klima- og biodiversitetskrise folder sig ind i hinanden uden udsigt til løsninger. Den neoliberale epoke synes at lakke mod enden, men det er svært at få øje på noget nyt i horisonten. Der finder protester sted, men uden noget program. Hvad skal der ske? Hvad må der gøres med “hvad må der gøres?” Artiklen starter med at diskutere forestillingen om “historiens afslutning” på baggrund af Lenins bud (organisationernes hierarki, avantgardepartiet) og præsenterer dernæst en række forskellige bud på en marxistisk samtidsanalyse, Andreas Malm, Nancy Fraser, Salvage og T.J. Clark, der på forskellig vis kan bidrage til genrejsningen af en nødvendig systemkritik, der er ‘på råbeafstand af marxismen’.

Nøgleord: Krise, kritik, marxisme, Lenin, ‘historiens afslutning’, Nancy Fraser, Salvage, T.J. Clark, Andreas Malm

I en lang periode i Vesten gav spørgsmålet “hvad må der gøres?” ikke rigtig længere mening. Diskussioner om, hvordan samfundet skulle indrettes, tenderede til enten slet ikke at finde sted eller være endog meget detaljerede, da der var bred enighed om den overordnede retning (Fukuyama 1993). At forestille sig en radikal socio-materiel omkalfatring, som Lenin gjorde det i 1902, var *off the table*. Afslutningen på den kolde krig og Sovjetunionens kollaps i 1991 blev opfattet som en sejr for den vestlige verdens blanding af repræsentativt demokrati og markedskapitalisme. Det er der ikke rigtig nogen, der længere tror. Finanskrise, protester, kulturkampe, en ny fascisme, geopolitiske konflikter og ikke mindst en accelererende klimakrise har trukket tæppet væk under denne idé. Men efter Murens fald var det situationen. Kombination af markedskapitalisme og repræsentativt demokrati havde vist sig det konkurrerende system i Øst overlegent – få stillede sig spørgsmålet om lighederne mellem “den statsstyrede modernisering”, vi så på begge sider af Jerntæppet (Postone 2006: 94-95) – og der var ikke rigtig længere nogen

grund til at overveje alternativer, det var blot et spørgsmål om at finjustere modellen og implementere den i de dele af verden, hvor den endnu var fraværende. Om ikke andet den del der angik økonomien. Som der står i *Den store danske*, "hjælp" Verdensbanken og IMF således mange ulande med at udforme strukturtilpasningsprogrammer i løbet af 1980'erne og 1990'erne (Tarp 2009). Opslaget nævner ikke, at denne hjælp tog form af reformer, der stort set hver gang var lig med åbning af markeder, ekspropriation af naturressourcer, privatiseringer og forringelser af offentlige services og en enorm vækst i lokal korruption og ulighed (Walton & Seddon 1994: 13-19).

De igangværende klimaforandringer – som geologer har slået fast, har vi forladt det holocæne, en 11.650 år lang periode med relativt stabilt klima på jorden (Zalasiewicz, Waters og Williams 2019) – stiller os over for en enorm politisk udfordring. Klimaændringer, global opvarmning, massedød af arter, forhøjet vandstand, forgiftning og pandemier viser, at det ikke kan lade sig gøre at fortsætte som hidtil. Det antropocæne kalder på et politisk skifte. Men efter 400 års kapitalistisk modernisering og mere end 40-års neoliberal globalisering kendetegnet ved ekstrem individualisering og forvitringen af tidligere forestillinger om det kollektive, er det svært. Lenins gamle spørgsmål "hvad må der gøres?" – hvordan håndterer vi klimaændringerne, men også de mange andre kriser, som vi aktuelt gennemlever fra genkomsten af fascisme til geopolitisk strid – presser sig på, men det er svært at komme med et svar; det er faktisk svært bare at stille spørgsmålet, det er som om, at forudsætningerne for at kunne stille spørgsmålet mangler. Efter mere end fire årtiers neoliberal markedsførelse, hvor markedet blev model for de fleste sociale forhold, og efter en periode, hvor "der ikke var noget at komme efter", som tidligere statsminister Anders Fogh Rasmussen blev ved med at gentage, hvor der ikke var noget alternativt til den nuværende orden, er det svært at

vende tilbage til et spørgsmål, som reelt er et spørgsmål, der indeholder en fordring om revolution, om en omfattende sociomateriel og mental transformation.

Følgende essay bruger Vladimir Lenins spørgsmål "hvad må der gøres?" som omdrejningspunkt for en kort samtidshistorie. Jeg lægger ud med at skitsere forestillingen om 'historiens afslutning', hvordan Vestens blanding af markedskapitalisme og repræsentativt demokrati havde vundet Den kolde krig og beskriver så, hvordan denne forestilling ikke blot er blevet voldsomt udfordret i tiden efter finanskrisen, men i dag reelt fremstår ruineret. Vi er i dag på den anden side af 'historiens afslutning', men det betyder ikke, at der er en klar retning, at vi kan besvare Lenins spørgsmål. Den nuværende historiske situation er kendetegnet ved opløsning og krise. I den anden del af essayet diskuterer jeg en række forsøg på at nærme sig spørgsmålet "hvad må der gøres?" i dag efter det holocæne fra forskellige marxistiske positioner, med eller uden Lenin. Jeg præsenterer den amerikanske feminist Nancy Frasers økosocialisme, det britiske tidsskriftkollektiv Salvages tragiske katastrofekommunisme og inddrager også den engelske kunsthistoriker og tidligere situationist T.J. Clarks afsked med det revolutionære perspektiv.

Diskussionen finder sted med henblik på at gøre det muligt at nærme sig Lenins spørgsmål på ny, altså formulere en sammenhængende kritik af det eksisterende kapitalistiske samfund og udarbejde en plan for dette samfunds afskaffelse. 'Historiens afslutning' er ovre, og det burde være åbenbart, at kapitalen ikke er svaret. Det er bydende nødvendigt at finde alternativer. Det er imidlertid overordentligt vanskeligt. Diskussionen om mål og midler, 'hvordan hjælper vi et udbyttet og domineret folk med at frigøre sig fra udbytning og dominans', finder sted i suspenderet form, fordi der ikke findes en bevægelse, som der gjorde for Lenin, for hvem spørgsmålet "hvad må der gøres?"

res?” var “vores bevægelses mest brændende spørgsmål” (Lenin 1979).¹

Tekstens ærinde er derfor langt mindre ambitiøst end Lenins, der ikke blot stillede spørgsmålet, men også besvarede det: oprettelsen af et avantgardeparti, en centraliseret kamporganisation bestående af skolede, disciplinerede partisoldater, der kan udvikle arbejdernes politiske bevidsthed. I dag er det ikke blot svært at besvare spørgsmålet, det er svært overhovedet at stille det. Præmisserne mangler eller er uklare. Ikke nok med at sporene fra den autoritære marxisme skræmmer, arbejderbevægelsen er forvundet som radikalt alternativ, i dag har vi hvad Endnotes kalder “ikkebevægelser”, protester og opstande, der afviser politikere, men hverken formulerer klare alternativer eller har nogen programmer (Endnotes 2021). Det er udgangspunktet. Der er ingen nemme løsninger.

Hjemkomst

Den amerikanske embedsmand og politolog Francis Fukuyamas artikel (1989) og efterfølgende bog *Historiens afslutning* (1992) indfangede tidsånden ganske godt. Ifølge Fukuyama var Vestens sejr over Sovjetunionen ikke blot en afslutning på Den kolde krig som specifik historisk epoke, men en afslutning på historien som sådan. Historien som et spørgsmål om hvordan man skal organisere det kollekti-

ve liv, var ovre. Sovjetunionens kollaps betød, der kun var én spiller tilbage. Den ideologiske kamp om, hvordan samfundet skulle indrettes, var forbi. Den liberaldemokratiske kapitalisme havde vundet. Der var ikke så meget at være i tvivl om. Den engelske kulturkritiker Mark Fisher kaldte denne situation for “kapitalistisk realisme” (Fisher 2021). Der var ikke noget hinsides eller ved siden af dette system. Det var ikke engang muligt at forestille sig noget andet. Den politiske horisont var lukket helt ned.

I den efterfølgende periode tenderede politik derfor til at blive en art teknokratisk styring, hvad den engelske politolog Colin Crouch kalder “post-demokrati” (Crouch 2004), hvor centrum- højre og centrum-venstre-partier skiftedes til at føre den samme politik, alt imens store dele af økonomien fusionerede med erhvervslivet og bankerne. I denne periode var spørgsmålet “hvad må der gøres?” mest af alt et historisk artefakt.

Engang var spørgsmålet af den allerstørste betydning. Vladimir Iljitj Uljanov bedre kendte som Lenin skrev som bekendt et svar på spørgsmålet i 1902, hvori han forklarede, at det var et spørgsmål om organisering. De russiske socialdemokrater skulle organisere sig som et avantgardeparti af disciplinerede, professionelle revolutionære. Partiet skulle udgøre en fortrop i kampen for etableringen af et kommunistisk samfund.

Lenins tekst var et indspark i en bredere debat om de europæiske socialdemokratiets politiske program og midler. Lenin insisterede på socialdemokratiet som “den sociale revolutions parti” baseret på den materialistiske historieopfattelse, som Marx ifølge Lenin havde udarbejdet. Eduard Bernstein og andre socialdemokrater i Tyskland var ifølge Lenin i fuld færd med at forvandle den socialdemokratiske bevægelse til “de sociale reformers demokratiske parti”, altså de var ved at forvandle den revolutionære bevægelse til et politisk parti, der skulle deltage i det politiske eller borgerlige demokrati (Lenin 1979: 24). Det afviste

1 Den danske sociolog Rasmus Willig og den norske filosof Arne Johan Vetlesens på mange måder sympatiske bog *Hvad skal vi svare?* er et meget godt udtryk for denne situation, hvor den igangværende klima- og biodiversitetskriser gør det klart, den kapitalistiske civilisation undergraver sig selv og ødelægger det meste liv på planeten, men hvor den systemkritiske analyse ikke rigtig formår at komme med et svar, der adskiller sig væsentligt fra den liberale mainstream. Den kritiske teori er endt som en moderat version af denne og benytter sig af den samme personaliserede tiltaleform, hvor den bekymrede samfundsborger opfordres til agere politisk, som om gode intentioner og politiske reformer kan lægge en dæmper på kapitalens strukturelle vold (Vetlesen og Willig 2017). Den nye protestcyklus, der inkluderer klimakampe fra Standing Rock til ZAD, glimrer ved deres fravær.

Lenin på det kraftigste. En sådan udvikling forplumrede ikke blot midlerne, men truede med at opgive "det endelige mål", et kommunistisk samfund hvor ejerskabet over produktionsmidler var overgået til arbejderne (Lenin 1979: 24). Ved at overtage titlen på Nikolaj Tjernysjevskijs populære roman *Hvad må der gøres?* lod Lenin smart som om, der var enighed om målet, og at det alene var et spørgsmål om midlerne, hvordan socialismen blev etableret som samfundsøkonomi og eksistensform.

Lenin var klar i målet: Der kunne ikke herske uenighed om målet, som var en revolutionær omlægning af samfundet, hvor udbytningen af arbejderne blev omgjort. Det var det fundament, den socialdemokratiske bevægelse stod på. Kampen for at nå dette mål gik gennem opbygningen af en stærk organisation, avantgardepartiet. En organisation der var i stand til at guide masserne og styre arbejderens kamp (Lenin 1979: 191-194).

Hvis Lenins tekst var et politisk indlæg i en revolutionær kamp, var Tjernysjevskijs roman fra 1863 en fiktion om unge mennesker, der skulle skabe et nyt samfund. Men skellet mellem fiktion og virkelighed er naturligvis porøs, og romanen inspirerede ikke blot Lenin, men en hel generation af russiske populister og socialister, der genkendte sig i beskrivelsen af de nye mennesker i romanen. Faktisk synes det i retrospektiv, som om denne drøm om en anden verden gennemsyrede politik og kunst i næsten 2 århundreder helt frem til 1989. Filosofihistorisk har vi et forløb, som går fra Kants oplysningsfilosofiske fordring om kritisk at analysere sin samtid, i Kants tilfælde Den franske revolution, over Marx' Feuerbach-teser i midten af 1840'erne og frem til Guy Debords fordring om at stille revolutionen i kunstens tjeneste i maj '68. Fra Den franske og Den haitianske revolution til Den russiske revolution og frem. Som Eric Hobsbawm skriver i *Ekstremernes århundrede*, var Den russiske revolution den styrende begivenhed i det 20. århundrede (Hobsbawm

1997: 71).² Det var en begivenhed, der inspirerede mennesker verden over. Ikke nok med at almindelige mennesker smed zaren på porten, de skabte en regering i deres eget billede, som den indiske marxist Vijay Prashad skriver (Prashad 2017:23).

Hele denne historie om socialisme, massen som politisk subjekt, klassekamp, proletariatet som historiens subjekt og en historisk logik forankret i modsætningerne mellem produktivkræfter og produktionsforhold var helt fraværende i perioden efter 1989 i Vesten. Det var pludselig ikke nødvendigt at gøre noget, at ændre verden. Drømmen var pist væk. Politik var et spørgsmål om forvaltning eller optimering, ikke grundlæggende forandringer. Som Margaret Thatcher emblematiske formulerede det med sin TINA-doktrin: Der er ikke noget alternativ. Det var ikke blot svært at forestille sig noget andet, 'historiens afslutning' blev en art quasi-ontologisk tilstand, en "følelsesstruktur" (Williams 1961: 64), et upersonligt, atomsluttende fact.

Hvis "hvad må der gøres?" var et spørgsmål i perioden efter 1989, var det som en individuel fordring: "Hvad må *du* gøre?" En central feature i den neoliberale ideologi var et fokus på det individuelle. Det var op til den enkelte at 'få succes', som det hed i diskursen. "Du skal selv gøre det", det var et løfte om frihed og selvrealisering. "Du kan opnå det hele, hvis du fokuserer på dig selv." Michel Foucault beskrev tidligt denne nye subjektiveringsform, hvor enhver forestilling om kollektivitet blev afviklet til en idé om den enkelte, og hvor den enkelte skulle betragte sig selv som en virksomhed, der

2 Den militante revolutionsforsker François Bochet er enig med Hobsbawm og mener ligeledes, at Oktoberrevolutionen er den begivenhed, enhver analyse af det 20. århundrede må tage udgangspunkt i (Bochet). Det er vel kun den økonomiske krise, fascismen og kampen mod denne der eventuelt kan gøre oktober 1917 og det antiimperialistiske opgør under og efter Første Verdenskrig rangen stridig, som Mark Mazover vælger at gøre det i sin magistrale *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*.

konkurrerer på et marked (Foucault 2009). Entreprenøren blev rollemodel. Alle skulle leve deres liv, som var de en virksomhed.

Alle skulle være som entreprenøren eller kunstneren, der realiserer sig (McRobbie 2016). Takket være nye kraftfulde billedmaskiner kunne selvrealiseringen finde sted mere eller mindre permanent. På den måde nåede kapitalens greb om sine subjekter nye højder i denne periode, vi poster, liker og kommenterer alle sammen, som blev vi betalt for det. Jodi Dean kalder det kommunikativ kapitalisme (Dean 2005), det er en finjustering af den subjektproduktion, som Guy Debord analyserede allerede i 1960'erne, hvor billeder koloniserer vores dagligdag og vores evne til at se den, hvor det er næsten utænkeligt at slukke for skærmene, for mobiltelefonerne, vi alle bærer rundt på og stirrer ned i (Debord 2020).

'Historiens afslutning' efter 1989 var på mange måder en fortsættelse, men også forskydning af en tidligere situation, hvor marxismens forestilling om en overvindelse af classesamfundet blev kritiseret. Det såkaldte postmoderne opbrud, der fandt sted fra slutningen af 1970'erne og frem, var allerede kendetegnet ved en afsked med idéen om "de store fortællinger", ikke mindst marxismen og dens forestilling om en dialektisk bevægelse i historien. Denne omlægning stod igen selv på skuldrene af den selvkritik, der fandt sted i hele efterkrigsperioden, men især fra midten af 1960'erne, inden for rammerne af det nye venstre, der distancerede sig fra de mere 'økonomistiske' dele af den historiske materialisme og dennes privilegering af den mandlige industriarbejder (Bolt 2019).

Historiens afslutning var på den måde blevet forberedt af eller kan ses som en tragikomisk kulmination på en paradoks udvikling, hvor en marxistisk selvkritik ikke blot åbnede døren for en voldsom afvisning af den marxistiske økonomikritik – indtil 2008 var en term som 'neoliberalisme' så politisk, at den stort set aldrig blev benyttet som betegnelse i danske

dagblade og aviser – men også lukkede døren for forestillingerne om en ikke- eller post-kapitalistisk samfundsindretning. Det var, som den marxistiske litteraturhistoriker Fredric Jameson skrev, sværere at forestille sig et alternativ til kapitalismen end at forestille sig verdens afslutning (Jameson 1994: xii). Periodens måske vigtigste teoretiske nybrud, den intersektionelle analyse, der beskriver hvordan sorte kvinder er udsat for flere former for diskrimination, var således mere fokuseret på dominans end på modstand. Som Elsa Dorlin skriver, var den intersektionelle tænkning et vigtigt bidrag til at synliggøre, hvordan forskellige dominansformer ofte væves sammen, men den sagde ikke meget om hvordan, disse afvises. På den måde tenderede den paradoksalt nok til at forvandle relationer til stabile positioner (Dorlin 2009).

Hvis revolution havde været den politiske handlings måske vigtigste form i det 19. og det 20. århundrede, så var situationen en helt anden i årtierne fra 1980 til 2010. Som Jean-Luc Nancy karakteristisk formulerede det i 1996, var det svært overhovedet at stille Lenins spørgsmål (Nancy 1996: 151). Det var ikke længere klart, hvad der skulle laves om, og hvem der skulle gøre det. I en konsekvent dekonstruktiv gestus problematiserede Nancy muligheden for overhovedet at stille spørgsmålet, endsige besvare det. "Måske ved vi ikke engang længere hvad det vil sige at tænke og som konsekvens deraf hvad det vil sige at tænke 'gøre', eller for den sags skyld hvad 'gøre' overhovedet er." (Nancy 1996: 151) Henvisningen til en fremtid, en bedre i morgen, var borte.

Afslutningen på 'historiens afslutning'

I dag er vi imidlertid i en ny situation. Som Philip Cunliffe, George Hoare og Alex Hochuli skriver i *The End of the End of History*, er vi på vej ud af 'historiens afslutning' (Cunliffe et al. 2021). Vi befinder os altså ikke længere os i den post-politiske æra, der begyndte i 1989. Den

naturlighed, som den vestlige verden fremstod med, er væk. De daterer skiftet til et tidspunkt mellem 2008 og 2016, altså finanskrisen og det såkaldte populistiske moment, hvor vælgere afviste det ekstreme centrums politik og stemte på antipolitiske figurer som Donald Trump i USA og Jair Bolsonaro i Brasilien. Finanskrisen synliggjorde ikke blot en 40 år lang økonomisk sammentrækning af verdensøkonomien, men afslørede også en voldsom omfordeling til fordel for de rigeste. Som historikeren Robert Brenner har beskrevet, skete der i årene mellem 1965 til 1973 et fald i den amerikanske industriproduktions profitrate, som pludseligt bragte verdensøkonomien fra en situation af eksplosiv vækst til mere eller mindre permanent krise (Brenner 1998). De økonomiske sammentrækninger blev håndteret med kredit, udflytning af produktion og massive skattelettelser til de rigeste. Hvad vi almindeligvis taler om som neoliberal globalisering. I dette akkumulationsregime skete der en voldsom koncentration af rigdom. Den samlede værditilvækst blev stadigt mindre, men de rigestes del blev stadigt større. Den lokale og globale ulighed voksede således støt gennem hele perioden fra midten af 1970'erne og frem. Men fordi ingen ønskede at se sig selv om tabere, det var jo op til den enkelte at realisere sig selv, forblev den stigende ulighed en form for skjult virkelighed, som kun statistikere og sociologer bemærkede. Da finanskrisen så ramte, hev det tæppet væk under fødderne på store dele af den amerikanske arbejder- og middelklasse, som ikke kunne indfri de bolig- og forbrugslån, de var blevet udstyret med for at udbedre konsekvenserne af en faldende realløn. Pludselig blev det synligt, at der var noget galt, at en lille gruppe var blevet ustyrligt rige, men majoriteten faktisk havde fået mindre og kun kunne reproducere sig takket være adgang til billige lån (Goldner 2010; Mattick 2011). Alle de mange adskilte, konkurrerende individer var med ét fælles om ikke rigtig at kunne få det til at hænge sammen. Den neoliberale entreprenør-ideologi fremstod

pludselig noget anderledes. Nu var entreprenøren pludselig forgældet og på desperat jagt efter investeringer (Feher 2017).

Det betød dog ikke, at der skete et politisk skifte. Regeringer verden over reddede således lukningstruede banker og pumpede penge ud i nationaløkonomierne. Problemet var blot, at for de fleste landes vedkommende var de allerede voldsomt forgældede. Seddelpresserne kørte for fulde gardiner for at undgå en økonomisk nedsmeltning, men samtidig var regeringer nødsaget til at spare på de sociale udgifter af frygt for rating-bureauernes reaktion, hvorved det ville blive endnu dyrere for staterne at låne penge. Regeringerne var fanget i en catch-22, hvor de ikke kunne komme ud af den neoliberale sparepolitik. Resultatet af denne udvikling var tydeligt i lande som Grækenland og Spanien, hvor sparepakker betød, at arbejdsløsheden eksploderede og resulterede i alle mulige sociale problemer (Roufus 2018).

Som Gérard Duménil og Dominique Lévy skriver i *La grande bifurcation*, ændrede den politiske elite således ikke kurs konfronteret med finanskrisen i 2008, men fortsatte med en blanding af neoliberal sparepolitik og statsgæld, hvor bankerne blev frikøbt, men befolkningerne blev udsat for yderligere besparelser (Duménil og Lévy 2014: 153). Reaktionen på denne politik begyndte at vise sig lidt forsinket fra 2011 og frem. De såkaldte pladsbesættelsesbevægelser, der opstod i Sydeuropa og spredte sig til USA og andre steder i løbet af sommeren og efteråret 2011 i kølvandet på de arabiske revolter, var en radikal-demokratisk bevægelse (Simon 2002), der afviste frikøbet af bankerne og krævede et opgør med en politisk klasse, der helt tydeligt var i lommen på finanskapitalen og erhvervslivet. I Spanien og Grækenland opstod der hvad vi kan kalde 'antipolitiske' politiske partier, Podemos og Syriza, der paradoksalt forsøgte at kanalisere protesterne fra gaden ind i parlamenterne. Paradoksalt fordi protesterne for en stor dels vedkommende var rettet mod hele det politiske

system. Syriza vandt højst overraskende valget i januar 2015 i Grækenland på en kampagne om en genforhandling af den sparepakke, som den europæiske centralbank havde præsenteret landet for. Men det tog mindre end et år, før håbet om en anden politik led skibbrud, og Syriza var nødsaget til at acceptere pakken og ydmyget selv måtte gennemføre besparelserne (Roufos 2018).

Opløsningen af det politiske centrum tog imidlertid også en anden form. I flere europæiske lande, deriblandt Danmark og Frankrig, var xenofobiske partier allerede i løbet af 1990'erne begyndt at gøre sig gældende og tale til en følelse af forladthed og kulturel miskendelse i kølvandet på den neoliberale globalisering, der langsomt havde tømt tidligere identiteter for indhold, ikke mindst arbejder-identiteten.³ Denne udvikling nåede et dramatisk højdepunkt i årene 2016-2017 med Brexit og valget af Trump til præsident i USA. De store statsbærende partier fremstod mere og mere hovedløse og ude af stand til at udvikle en ny politik. De satsede på, at 1990'erne ville være evigt. Hilary Clintons kandidatur i 2016 var et udtryk for denne manglende forståelse for et nødvendigt alternativ. Resultatet var et kollaps. Brexit, Trump, Macron var alle på hver deres måde udtryk for et sammenbrud.

Som jeg har vist i *Late Capitalist Fascism* fandt genkomsten af fascisme sted på baggrund af den neoliberale individualisering, hvor enhver idé om det kollektive og solidaritet var blevet reduceret til familien som et sted for trøst og ro (Bolt 2021). Som Thatcher udtalte, findes der individer, mænd og kvinder, og så familien, men der er ikke noget samfund. Millioner af mennesker i den vestlige verden fortalte hinanden, at de faktisk ikke havde noget med hinanden at gøre. Alle konkurrerede

med hinanden. I sin opdatering af Foucaults analyse af det disciplinære samfund i "Post-scriptum om kontrolsamfundet" noterede Gilles Deleuze sig 'frisættelsen' af lønninger, hvor virksomheden præsenterer rivalisering mellem medarbejdere som en sund form for konkurrence, der motiverer den enkelte (Deleuze 2006: 213). Fantasien om individuel frihed og selvrealisering forduftede imidlertid med krisen, hvor især mange unge pludselig så sig selv "uden fremtid" (Björk og López 2013). Den accelererede biosfæriske nedsmeltning uddyber blot denne følelse, der truer med at kamme over i depression eller egentlig nihilisme, som Mikkil Krause Frantzen fint har beskrevet det (Frantzen 2018; 2021).

Implosionen af den politiske midte var tydeligst i lande som Frankrig, hvor det store Socialistparti nærmest helt forsvandt i slut 00'erne, men også i lande som Storbritannien og USA, hvor der skete store skred, og udefrakommende skikkelser tilkæmpede sig de gamle partier, som det var tilfældet med Trump for republikanerne i USA og Corbyn for Labour i Storbritannien. Det politiske centrum fremstod hovedløst, og kun en mere og mere opkørt hetz af socialt konstruerede andre – migranter, muslimer, mexicanere, romaer, antifascister, 'kultur marxister' og CRT-forskere – kunne tilsyneladende holde et mere og mere sammenbrudt politisk system sammen. Individualisering blev nu afløst af xenofobiske fællesskaber.

Kampen om de utilfredse, racistiske stemmer blev mere og mere intens, og den såkaldte flygtningekrise i 2015, hvor revolutionære flygtede fra borgerkrige i Syrien og Libyen, og unge fra andre dele af Mellemøsten og Afrika migrerede i håbet om et bedre liv, syntes blot at bekræfte forvitringen af forestillingen om solidaritet mellem arbejderklasser. Det var alle mod alle, Trumps dystre tiltrædelsestale i januar 2017 ramte hovedet på sømmet (Bolt 2017): Det nationale fællesskab var truet, han talte om "et amerikansk blodbad", og hans opgave var derfor at beskytte det nationale fæl-

3 Didier Eribons meget omtalte erindringsbog *Retour à Reims* beskriver glimrende dette skifte, hvor arbejdere, der tidligere trofast stemte på det franske kommunistparti – inklusive Eribons forældre – nu stemmer på Marine Le Pens Rassemblement National.

lesskab mod ydre og indre trusler. I 2016 var det først og fremmest migranter, i 2020 blev det antifascister og andre, der demonstrerede mod politivold (Bolt 2020).

Det bagvedliggende problem er den skrantende økonomi, som gør det svært at udarbejde, endelige gennemføre et sammenhængende politisk-økonomisk program. Besværlighederne viser sig både som konflikt mellem forskellige dele af de lokale kapitalistklasser, eksemplark i USA, hvor Trump appellerede til en våben-energi-hedge-faktion anført af Peter Thiel, Eric Prince og Koch-brødrene, men også som de mange protester, der bliver ved med at finde sted i et diskontinuerligt mønster, hvor de flammer op, dør ud og så igen bryder ud. Selv under corona-pandemiens nedlukninger gik folk på gaderne. I sommeren 2020 oplevede USA eksempelvis de største protester siden sidst i 1960'erne, efter politibetjente igen dræbte en ubevæbnet afrikanskamerikansk mand. Hundredevis af politibiler blev brændt af, og butikker i fashionable områder blev plyndret, gentrificerede områder der traditionelt går fri af riots og beskyttes af politi (Smith 2021).

Kriserne

Vi er nu i en situation, hvor den neoliberale ideologi tilsyneladende er løbet tør for energi. Men hvor der samtidig endnu ikke er dukket klare alternativer op. Der har været protester i mere end ti år nu, men de bliver enten slået ned og knust, som i de arabiske revolter, eller mister pusten, som i De Gule Veste. Protesterne synes at ramme et usynligt loft, hvor det er svært at overskride antipolitisk retorik og kritik af regeringer med en mere positiv vision om et andet samfund. Derfor er flere af protesterne kendetegnet ved et fravær af klare krav, der afvises mere end der formuleres alternativer. Protesterne er "destitutive", som Den usynlige komité forklarer i deres bøger (Den usynlige komité 2020). Den etablerede orden afvises uden at der fremsættes alternativer.

Samtidig har protesterne svært ved at ta-

ge skridtet fra besættelser og blokeringer af pladser, rundkørsler og veje til strejker eller arbejdsnedlæggelser. Det er cirkulationsprotester, som Joshua Clover skriver. Produktionen er sjældent mål for protester (Clover 2016). Det har selvfølgelig at gøre med den afindustrialisering, der fandt sted som en del af den neoliberale globalisering, hvor kapitalen reagerede på stigende arbejdermilitans sidst i 1960'erne ved i de følgende årtier at sprede produktionen og lukke de store industrier i USA, England, Frankrig og andre steder.

I det følgende skitserer jeg forskellige bud på, hvordan spørgsmålet "hvad må der gøres?" skal stilles i den nuværende historiske situation karakteriseret af dyb krise. De tre bud, Fraser, Salvage og Clark, er alle selvforståelsesmæssigt forankret i eller orienteret mod venstrefløjens emancipatoriske projekt. Alle bidrager de til genrejsningen af en radikal systemkritik, der er "på råbeafstand af marxismen" (Bolt 2019). De er forenet i at afvise forsøg på at genetablere en autoritær marxisme, der satser på avantgardepartiet og staten, som eksempelvis Andreas Malm gør det i sin forsvarstale for en økologisk leninisme i *Corona, Climate, Chronic Emergency* fra 2020 (Malm 2020).

For Malm er den igangværende klimadestruktion så overvældende, at han ikke kan se andre løsninger, end at staten lukker ned for den fossile kapitalisme. Derfor bliver den midlertidige nedlukning under corona-pandemien en model for en genindførsel af den krigskommunisme, som Lenin og Trotsky indførte i 1918 i Sovjetunionen i en situation af borgerkrig og ressourcemangel. Projektet er at med andre ord at tage magten eller tvinge den kapitalistiske stat til at standse udvindingen og afbrændingen af fossile brændstoffer. Malm er så opsat på at standse den igangværende klimadestruktion, at han ikke blot forestiller sig en progressiv brug af staten – han affejer nonchalant 150 års anarkistisk og venstrekommunistisk kritik af statsformen med et pennestrøg, som om det 20. århundrede ikke var en lang tour-de-force

gennem det ene statskapitalistiske mareridt efter det andet – men helt opgiver at afvikle pengeøkonomien. Malm vil redde kommende generationer, men taler med lig i munden. Den lange række af antiautoritære marxister, der kæmpede for en anden forestilling om kommunisme og blev knust under bolsjevikernes neoabsolutistiske partistyre, dør igen i hænderne på den svenske klimaaktivist. Malm har ikke tiltro til de eksisterende bevægelser og hæver sig som en anden ‘stjerne-revolutionær’ op over den forvirrede masse og forklarer den det virkelige program. At ikkebevægelsernes protester diskvalificerer en sådan adfærd, hvor protesterne institutionaliseres og medieres i et ‘politisk’ sprog, ser Malm stort på. Hvis vi skal tage det 20. århundrede alvorligt, såvel rædslerne som alle de kommunistiske eksperimenter, kan avantgardepartiet og staten ikke være en model. Der er en grund til, at vi ikke bare uden videre kan gøre som Lenin gjorde i 1902 eller 1918.

Den amerikanske feministiske marxist Nancy Fraser har i en nylig tekst om klimapolitik beskrevet den nuværende historiske situation som en flerhed af kriser. Det er “en epokal krise”, vi gennemlever, skriver hun. Vi har en økonomisk krise, en social krise, en politisk krise, en sundhedskrise, men også en klimakrise. Tilsammen udgør de hvad hun kalder “en generel krise, hvis effekter metastaserer overalt og ryster tiltroen til de etablerede verdensbilleder og de herskende eliter” (Fraser 2021: 95).

Den epokale krise er en mulighed, skriver Fraser. Vi er nu i en situation, hvor den politiske sfære ikke længere er “tæmmet af en herskende konsensus, der udelukker udafboksen-muligheder” (Fraser 2021: 96). Det er i høj grad klimaforandringerne, der presser sig på. Klimakrisen er ganske vist blot en krise blandt mange andre, men den accentuerer behovet for noget nyt, og den stiller spørgsmålet om menneskeartens og planetens overlevelse i det hele taget.

Det positive ved den på alle måder foruro-

ligende situation, skriver Fraser, er, at klima faktisk inden for de seneste få år er blevet et uomgængeligt politisk tema. Som hun skriver, er bevidstheden om de menneskeskabte klimaændringer nu endelig et centralt politisk emne, du ikke kan feje ind under tæppet. Ingen kan i dag undlade at adressere spørgsmålet om de igangværende klimaændringer. Hvis det i en lang periode fra sidst i 1960’erne stort set kun var grønne partier og klimabevægelser, der forsøgte at gøre spørgsmålet om forurening til et politisk tema, så er vi i dag i en situation, hvor alle politiske aktører nødvendigvis forholder sig til spørgsmålet på den ene eller anden måde. Der er således sket et skifte. Det er det vigtige. Som hun efterfølgende tørt konstaterer, er der naturligvis ganske stor forskel på, hvordan klimakrisen så bliver til klimapolitik fra nationalistisk forskansningspolitik til ny-keynesianske Green New Deals. Men klimakrisen er et vilkår. Og det er en mulighed ifølge Fraser.

Frasers eget greb er at tænke kriserne sammen. Vi har netop en flerhed af kriser, som alle sammen kræver handling. Fra racial-imperialistisk dominans, autoritarisme og politivold, eksklusion af migranter, sexismen og forfølgelse af mennesker, der ikke lever op til idéer om bestemte køns- og livsnormer, besparelser på sociale ydelser og angreb på arbejdstagerrettigheder. Listen er lang. Det vigtige er at forsøge at tænke kriserne som et kontinuum og ikke håndtere dem én ad gangen. “Kun ved at adressere alle de store aspekter ved denne krise, ‘miljømæssige’ og ‘ikke-miljømæssige’, og ved at afsløre forbindelserne mellem dem, kan vi begynde at bygge en mod-hegemonisk blok, der støtter et fælles projekt og besidder den politiske tyngde til effektivt at forfølge det.” (Fraser 2021: 96)

For Fraser er kodeordet kapitalisme. Ikke blot er kapitalismen den drivende kraft i klimaforandringerne, den er også impliceret i alle de andre kriser, der har at gøre med social uretfærdighed på den ene eller den anden måde. Opgaven er derfor at etablere en antika-

pitalistisk platform, der kan tage kampen op mod den neoliberale kapitalisme i dens forskellige former fra den autoritære neoliberalisme, Trump er eksponent for, til den progressive neoliberalisme, Obama og nu Biden inkarnerer. Trump præsenterer sig som et opgør med de politiske institutioner, men er i virkeligheden ifølge Fraser blot en autoritær fortætning af den neoliberale politik, som har været hegemonisk siden begyndelsen af 1980'erne. Det er den imidlertid ikke længere. Den aktuelle krise er også en krise for den neoliberale ideologi, skiver Fraser. 9/11 var en tidlig udfordring, men især finanskrisen rystede det neoliberale verdensbillede. Læg dertil de igangværende klimaændringer, og vi står nu i en situation, hvor det er svært for den herskende klasse at reproducere sit ideologiske hegemoni. Det er en mulighed. Implosionen af neoliberalismen kan udgøre et startskud for etableringen af en antikapitalistisk position. Det er hendes analyse. Som Fraser selv indrømmer, er det imidlertid nemmere sagt end gjort i den aktuelle konjunktur. Som hun formulerer det i det lille skrift *The Old is Dying and the New Cannot Be Born* fra 2019, har neoliberalismen lidt et ideologisk nederlag, men som politik er den stadigvæk dominerende.

Titlen på den lille bog fra 2019 er en parafase af et ofte benyttet citat af den italienske kommunist Antonio Gramsci fra dennes *Fængselsoptegnelser*. På dansk vil det lyde noget i retning af: "Den gamle verden dør, og den nye kan endnu ikke forløses." Fortsættelsen lyder: "I dette tomrum dukker der adskillige morbide symptomer op." Gramsci-citatet har oplevet en veritabel renæssance inden for de seneste ti år som en beskrivelse af den nuværende situation. Pointeret af et begyndende sammenbrud og et skifte, der er undervejs, men som endnu ikke rigtig lader sig udpege og beskrive. Fokus er ofte på de paradoksale effekter, som krisen har. I den nuværende situation er senfascistiske politikere som Trump, Salvini, Orbán og Bolsonaro selvfølgelig de morbide symptomer.

Men også fænomener som ISIS synes at leve op til den betegnelse. Putins invasion af Ukraine ligeledes. For Gramsci, som jo var blevet fængslet af Mussolini, var det faktisk ikke, som mange tror i dag, mellemkrigstidens fascisme, han henviste til, det var konkurrerende kommunistiske tendenser, der konfronteret med 1929-krakket og en økonomisk krise afviste at indgå en bred antifascistisk alliance. Men parallellen til mellemkrigstiden synes naturligvis ikke desto mindre oplagt.

Det vigtige er, at der er ved at ske et skifte. Hvis ikke decideret historien er tilbage, så er vi i det mindste i en situation, hvor historiens afslutning er ovre. I historiens afslutning var der hverken noget nyt eller noget gammelt i historisk forstand. Der var ikke noget fremspirende, noget der pressede sig på og undergravede den etablerede orden. Ikke mindst klimakrisen har ændret dette.

Det er selvfølgelig spørgsmålet, om Gramsci-citatets bittersøde optimisme – det gamle ligger i ruiner, og vi kan ikke rigtig se, hvad det nye er – har noget på sig i den aktuelle konjunktur. Som den britiske økonomihistoriker Adam Tooze fornyligt har formuleret det, er det jo ikke nødvendigvis sådan, at den nuværende krise følges af noget nyt (Tooze 2021). At det gamle forsvinder, og der dukket noget nyt op. Hvordan kan vi være sikre på, at der vil opstå en ny verden ud af ruinerne af den nuværende, spørger han?

Tooze nævner ikke Japan, men Japan er et interessant eksempel på en situation, hvor en dyb krise tilsyneladende aldrig får en ende (Roberts 2016: 175-184). I de seneste 30 år har Japan oplevet negativ vækst. 1980'ernes voldsomme vækst i Japan sluttede brat i 1990'ernes begyndelse, da de bobler, der opstod på aktie- og boligmarkederne i det foregående årti, pludselig sprang. Vækst blev afløst af en stagnation, som den japanske økonomi aldrig er kommet ud af. Landet har været fanget i en situation af faldende investeringer og lav vækst i mere end tre årtier nu. Måske er Japan et billede på en situa-

tion af vedvarende krise, hvor der ikke opstår noget nyt. En situation med forgældede regeringer, der holder liv i halvdøde banker, der igen holder hånden under hensygnende virksomheder, der ikke er i stand til at skabe profit.

En sådan situation bliver kaldt sekulær stagnation. Selv mainstream økonomer frygter, at det bliver en realitet eller har anerkendt, at det allerede er en realitet (Krugman 2013). Den neoliberale globalisering overvandt reelt aldrig problemerne i 1970'ernes begyndelse: overkapacitet, overproduktion, faldende profit. Efterkrigstidens økonomiske boom, som skabte de politisk-økonomiske muligheder for velfærdsstaterne i Vesteuropa og USA, fremstår i retrospektiv som en historisk undtagelse. De seneste fire årtier har været kendetegnet ved en sammentrækning af verdensøkonomien, som den eksplosive modernisering af Kina og dele af Sydøstasien ikke har kunnet maskere. Den neoliberale globalisering var en 40-år lang nødlanding med svindende investeringer i produktionssektoren. Den globale økonomi kan ikke uendeligt overleve på kredit, prioritere den finansielle sektor og spare mere og mere på prisen på arbejde. Det er en opskrift på uro. Denne kriseløsning kan måske godt forlænges, men det vil så resultere i yderligere konflikter og protester. Brexit og Trump er de paradoksale udtryk for dette. Når der ikke er nogen midte politisk, når midten er imploderet, tager konflikterne til. De igangværende kulturkampe om identitetspolitik er et andet udtryk for denne udvikling, hvor klassekamp synes at finde sted i forskudt form som en art generationskonflikt.

Fraser følger Gramsci og forsøger at formulere et svar. Hun ser muligheder i krisen. "Hvad må der gøres?" Vi skal forsøge at positionere os og kæmpe for at formulere en anden commonsense end neoliberalismens. En antikapitalistisk commonsense. Fraser er ikke leninist, svaret er ikke et avantgardeparti, men en bred koalition af progressive partier og modstandsbevægelser, der deler et antikapitalistisk perspektiv. Hun er skeptisk over for hvad hun

kalder separatisme, hvor kritik af eksempelvis heteronormativitet 'glemmer' andre dominansformer og ikke mindst ser det som et politisk mål at blive anerkendt. Det handler ikke om at forandre folks bevidsthed, det handler om at etablere strukturer og institutioner, der ændrer folks liv, skriver hun. Fraser skriver selv, projektet er antikapitalistisk, men hendes kapitalkritik stikker ikke så dybt. Hun når eksempelvis aldrig til spørgsmålet om at afvikling af lønarbejdet og pengeøkonomien. Det handler om velfærd og fuld beskæftigelse (Fraser 2019: 59-61), altså et socialdemokratisk projekt. Men det interessante i denne sammenhæng er, at hun ser krisen som en mulighed, for at noget nyt (som måske ikke er så nyt endda, reformer og omfordeling, ikke et pengeløst samfund) kan materialisere sig.

Andre er mindre optimistiske. Det britiske trotskistiske tidsskriftkollektiv *Salvage* tager som Fraser udgangspunkt i klimakrisen. Men det ser ikke lovende ud. Som de indleder deres pamflet *The Tragedy of the Worker: Towards the Proletarocene* med at skrive, har det vist sig, at kapitalismens banemænd ikke undergraver kapitalismen, men destruerer alt organisk liv på planeten (Salvage 2021: 2).

Det gør det på én gang utroligt svært, men også absolut nødvendigt at stille spørgsmålet om revolution igen. Kun en radikal omlægning af den kapitalistiske økonomi giver mening. Men det er meget svært at se en sådan for sig. Hvorfor skulle olieindustrien pludselig opgive at hente fossilt brændstof op af jorden? Det eneste, der tæller, er jo profit. Og derudover er problemet, at selv hvis det på en eller anden måde skulle lykkedes at stable en revolution på benene, så ville arbejderklassen stå tilbage med det produktionsapparat, der aktuelt forårsager masseudryddelse af dyrearter og planter.

Salvage er således noget mindre optimistisk end Fraser: Historien er vendt tilbage, men den har retning mod økologisk kollaps. Det antropocæne, hvad de i forlængelse af Jason W. Moore kalder det kapitalocæne (Moore 2015), fremstår

som accelereret massedød og ødelæggelse af planetens biodiversitet. Hvad vil det sige at tænke emancipation i en sådan situation, på en planet, der er ved at blive destrueret? Salvages perspektiv er tragisk, deraf titlen. Det handler om at tage udgangspunkt i katastrofen, den igangværende og den kommende. Kun ved at affirmere katastrofen, er det muligt at udvikle en politik, som kan gøre sig håb om at håndtere krisen.

De insisterer på, at det afgørende spørgsmål er spørgsmålet om akkumulation, om pengeavlende penge. Det er ikke muligt at tilpasse sig en planet i forandring uden at tage et grundlæggende opgør med kapitalakkumulationen, M-C-M'. Marx gjorde opmærksom på, at den kapitalistiske produktionsmåde er en voldsomt destruktiv proces, der river etablerede samfundsformer fra hinanden, men han så samtidig et potentiale i denne destruktion, "alt der er fast og solidt fordufter" og det der. Den kapitalistiske modernisering producerer jo arbejderne, der ikke har noget at miste, og derfor ender med at kaste sig ud i et storstilet opgør med borgerskabet. Det er den drøm, Marx' drøm, der har fået et skud for boven, skriver Salvage. Den teleologiske forestilling om kapitalismens naturlige forfald og socialismens komme, socialismen som en immanent mulighed i kapitalismen, er ikke længere holdbar. Derfor foreslår Salvage at erstatte den gamle kommunisme med en katastrofe-kommunisme. Denne er stadigvæk baseret på et opgør med kapitalen, men den finder sted i en ny situation, hvor vi er nødt til at revidere forestillinger om såvel den politiske proces, "hvad må der gøres?", som målet for kampen. Hvis det 20. århundredes socialismer forstod revolutionen som skabelsen af et moderne industrialiseret samfund karakteriseret af overflod, så må vi i dag tænke revolutionen som en tilpasning. Ikke en tilpasning til akkumulationspresset, men en tilpasning til planetens begrænsede ressourcer med henblik på at bremse den allerede igangsatte klimadestruktion.

Det er således en gentænkning af den histo-

riske materialisme og dens politiske former, Salvage foreslår. Det er ikke nemt, og Salvage har svært ved at give slip på de gamle kampforestillinger. Målet er nyt, men midlerne er lidt de gamle. Det er historisk materialisme uden industri, men stadigvæk med en idé om arbejderne, partiet og fagforeninger. Der er et element af post-trotskyistisk melankoli over foretagendet. De beskriver eksempelvis fraværet af et revolutionært parti i dag som fantomsmerter. Partiet er der ikke. Men de har svært ved at se en revolutionær proces uden et.

Visionen om en verden af overflod holder simpelthen ikke længere, og fremkomsten af arbejderklassen var en integreret del af en økologisk katastrofe. Det er det tragiske udgangspunkt for katastrofe-kommunismen, proletariatet skulle være den klassesdestruerende klasse, det revolutionære subjekt, men det har vist sig at være medskyldig i den økologiske katastrofe, vi nu ser udfolde sig. "Den verden, som de fordømte ville – vil – arve, har behov for et omfattende restaurationsprogram." (Salvage 2021: 90) Vi har brug for at genformulere revolutionen som en antropologisk proces. En revolution i måden, vi bebor planeten på, hvordan vi forholder os til det, vi spiser, hvordan vi rejser, hvad vi synes er dejligt.

Fraser advokerer reelt for en socialdemokratisk politik, der ikke rører ved de grundlæggende mekanismer i arbejde-kapital-forholdet. Hun vil endda benytte sig af de eksisterende politiske strukturer, inklusive bruge de eksisterende politiske partier. Det er imidlertid meget svært at forestille sig disse spille nogen som helst positiv rolle i en større samfundsmæssig omlægning, hvad enten vi taler om etableringen af en ny/gammel velfærdsstat eller afskaffelsen af pengeøkonomien og indførelsen af et bonssystem, som var Marx' idé om en kommunistisk økonomi i kritikken af Gotha-programmet. I modsætning til Fraser forsøger Salvage at nytænke revolutionsbegrebet med udgangspunkt i klimadestruktionen og den nuværende *cul-de-sac*. Det er ifølge Salvage nødvendigt at

gå mere radikalt til værks, hvis vi skal svare på det antropocenes udfordringer. Men deres mere radikale tilgang formår heller ikke at svare på Lenins spørgsmål, de tager to skridt tilbage og forsøger i stedet at give den historiske materialisme en ny retning uden alle forestillingerne om modernisering og fremskridt. Det er kommunisme som et oprydningsarbejde, ruinerne hober sig op, og katastrofekommunisterne skal tilpasse sig en beskadiget Jord. Det er så at sige en revolutionens *Année Zéro*, vi har. Eller næsten, for Salvage skriver stadigvæk inden for rammerne af den historiske materialisme, det er stadigvæk arbejderklassen, der på en eller anden måde tænkes som en revolutionær agent.

Det er imidlertid svært at have tiltro til arbejderne i Vesten, som Salvage tilsyneladende stadigvæk har, da deres materielle interesser på ingen måde tilsiger dem at gøre noget som helst ved situationen. For dem er radikal klimapolitik stadigvæk et onde. Inflation og stigende fødevarerpriser kan måske ændre dette, men det er nok tvivlsomt. Hvorfor skulle de opgive deres privilegier? Det er der desværre ikke meget, der tyder på, de vil.

Parolerne om en 'socialisering af produktionen' holder ikke længere. Det er ikke et spørgsmål om en anden styring af produktionen, der er utroligt meget, der skal helt væk. Og derfor præsenterer spørgsmålet om omfordeling sig på en anden måde i dag. Det er altid allerede et globalt spørgsmål: omfordeling af værdi på lokalt niveau går ikke i spænd med en afvikling af den fossile kapitalisme globalt, derfor er klimakampen nødvendigvis antinational og kan ikke medieres af arbejderbevægelsens gamle former, der smeltede sammen med nationalstaterne efter Anden Verdenskrig. I dag er politiske partier og fagforeninger stopklodser. Men så langt går Salvage desværre ikke i deres kritik.

Den engelske kunsthistoriker og tidligere situationist T.J. Clark går til gengæld langt i opgøret med det 20. århundredes revolutionære tradition. I teksten "For a Left with No Future"

fra 2012, som jeg tidligere har analyseret med udgangspunkt i forestillingen om avantgarde i kunsten, argumenterer Clark for det nødvendige i helt at opgive forestillingen om revolution (Bolt 2016: 211-245).⁴ Det 20. århundrede viste, hvordan de storslåede drømme om en anden verden, næsten altid endte i scenarier, der var så frygtelige, at det var svært at se forskel på kapitalens og socialismens barbari. Som han skriver: "Socialisme blev nationalsocialisme, kommunisme blev stalinisme." (Clark 2012: 62) Forestillingen om arbejderklassen som et anderledes klassefællesskab, den klassesdestruerende klasse, der skulle ophæve klassesamfundet, blev hele tiden til noget helt andet, "den ondeste parodi" på en vision om et samfund uden klasser og undertrykkelse. Socialismens visioner og drømme var "falske fremtider" (Clark 2012: 61). Det er den tragiske konklusion, vi er nødsaget til at drage.

Clark vil redde venstrefløjen ved at opgive forestillingen om, at det er muligt at skabe en anden verden, fordi drømmen om en anden verden hver gang er endt i en katastrofe. De store idéer og den revolutionære stilistik skal væk, skriver han. Ikke mere avantgardisme, ikke flere visioner om nye verdener. Selvopgøret inkluderer endda at sætte parentes om spørgsmålet om kapitalismen, skriver Clark. Det venstrefløjen kan gøre, en pessimistisk, realistisk venstrefløj, er mere afdæmpet, "voksant", skriver Clark (Clark 2012: 59), at forsøge at "forhindre tigreren fra at springe ud" (Clark 2012: 68), altså begrænse den vold, som er immanent i den kapitalistiske modernitet.

Clark argumenterer overbevisende for, at et tidligere emancipatorisk vokabularium er blevet ødelagt, og at det er uklart, hvor udgangspunktet for et andet sprog skal findes i en verden, der for en stor dels vedkommende

4 "For a Left With No Future" udgør i ganske let omskrevet form det afsluttende kapitel i bogen *Heaven on Earth: Painting and the Life to Come*, der består af analyser af malerier af Giotto, Bruegel, Poussin, Veronese og Picasso (Clark 2018).

forbliver besnæret af repræsentationer af sig selv. Men han går langt i sin kritik. Så langt, at det er svært at se, hvad der er tilbage af kapitalkritikken. Det ender med at ligne tilpasning mere end noget andet. Som Salvage også skriver, er det svært at tænke revolutionen i dag, men konfronteret med den igangværende biofæriske nedsmeltning giver det ikke mening ikke at gøre det. Kun gennem en radikal omlægning af eksisterende livsmåder og en afsked med den kapitalistiske produktionsmåde er det muligt at forestille sig en tilpasning til det antropocæne. Vi er i den paradoksale situation, at det er urealistisk at tænke realistisk.

Clarks (selv)kritik er vigtig. Der har faktisk levet kommunister. Og vi kan ikke lade som om, vi kommer til kommunismen uden om historien, som der er en tendens til, at nogle marxister forsøger at gøre.⁵ Vi må tage bestik af stalinismen, når vi taler om kommunisme, og vi er tvunget til at tænke klimadestruktion og modernisering sammen, hvad der betyder, at vi må afvise enhver idé om, at vi kan accelerere os ud af krisen, som venstreaccelerationister og luksuskommunisterne håber (Srnicek & Williams 2013; Bastani 2019). Men risikerer Clark ikke at spørre alle de mange kommunistiske dissidenter og systemkritikere, der konsekvent har forholdt sig kritiske til udviklingen i Sovjetunionen, Kina og de andre selverklærede socialistiske lande, inde i historien sammen med Stalin og Mao, når han helt opgiver det revolutionære perspektiv?

Det, vi kan tage med fra Clark, er måske snarere, at revolutionens nederlag gik forud for 'historiens afslutning', at 1989 på en måde fandt sted allerede i 1921, da matroserne på

Kronstadt-garnisonen blev nedkæmpet, eller i 1924, da Lenin døde og Stalin introducerede forestillingen om socialisme-i-ét-land og dermed reelt opgav forestillingen om kommunisme som antinationalistisk klassekamp. Pointen bliver så, at revolutionen hele tiden har været en umulig mulighed.

Mange verdener

Vi eksisterer i et underligt limbo, hvor det politiske er låst fast, hvor økonomien er mere og mere brutal, flere og flere skubbes ud af lønarbejdet eller må eksistere i prekære ansættelser, og hvor der ikke er nogen organiseret opposition. Vi har ikke en stor, international arbejderbevægelse, som den eksisterende fra slutningen af det 19. århundrede og frem til sidst i 1960'erne, der kan lægge pres på staterne eller indgå kompromiser med dem. Alt det mangler. I stedet har vi resterne af en neoliberal kapitalisme, der stadigvæk drømmer om merværdi uden arbejdere, hvad der er en umulighed. Det findes ikke. Og så har vi en klimakrise. Der tvinger os til at tænke det umulige.

Med andre ord: Historien er i gang igen, men det er svært at se, hvilken retning den har. Om den har en retning. Den sikkerhed, hvormed Lenin svarede på spørgsmålet, er der ikke mange, der kan mønstre i dag. Slet ikke marxister. I dag er det Elon Musk og Jeff Bezos, der har de store planer, der inkluderer en teknologisk løsning på klimakrisen og kolonisering af rummet. Altså løsninger der naturligvis ikke kræver et opgør med kapitalismen. Netflix-filmen *Just Look Up* fra 2021 gav et fint billede af denne 'løsning', hvor Sir Peter Dinklage (spillet af Mark Rylance), grundlægger og direktør for mobiltelefonfirmaet BASH Cellular, en fantastisk stand-in for alle Big Tech entreprenører, ender med at forårsage en katastrofe, fordi han vil udvinde sjældne mineraler fra den komet, der har kurs mod jorden.

Fraser, Salvage og Clark forsøger hver på deres måde at etablere et progressivt perspektiv, der er afvisende over for den nuværende

5 I efteråret 2021 kørte der en debat om marxismens aktuelle relevans i *Berlingske Tidende*, hvor avisens skribenter forsøgte at argumentere for, at marxismen var en totalitær ideologi, der nødvendigvis ender med Gulag og arbejdslejr, mens yngre selverklærede marxister forklarede, deres marxisme ikke har noget med den historie at gøre. Historieløsheden hos debattens deltagere var ganske overvældende.

(u)orden. Clark synes villig til helt at opgive forestillingen om en radikal omkalfatring. Læren fra det foregående århundrede er så dårlig, at der ikke er andet at gøre. Dermed ender han desværre med at resignere. Planen er at begrænse volden, primært forstået som statsvold. Det er naturligvis vigtigt, men det overlader hele banen til en umættelig molok, der ødelægger planeten. Fraser sætter stadigvæk sin lid til politiske former, der synes at have udspillet deres rolle. Det er svært at se for sig, at demokraterne i USA – uanset hvem der står i spidsen for partiet – kan spille nogen som helst rolle i den store omlægning, der er nødvendig. Selv Ocasio-Cortez's på mange måder sympatiske Green New Deal er reelt ikke andet end klimaimperialisme og lokal socialdemokratisme, der belejligt siger meget lidt om den nødvendige ændring i forbrugsmønstre for alle i USA og den vestlige verden. Salvage forsøger at tænke klimadestruktionen ind i en antikapitalistisk position centreret om arbejderklassen. Det er imidlertid spørgsmålet om en sådan position stadigvæk giver mening? Har Clark ikke ret i, at gentænkningen skal gå længere?

Hvad må der gøres, og hvem skal gøre det? Der er ikke noget Vinterpalads at storme. Revolutionen undslipper os. Kapitalens modernisering er en logik, der ikke er lokaliseret ét bestemt sted. Den er over det hele, i os alle, vi reproducerer den hver dag, og det er vanskeligt at standse den. Vi har vacciner mod CoVID-19, men vi har ingen vacciner mod kapitalen. Kapitalen eksproprierer, indhegner, udbytter og varegør i en svimlende destruktiv proces, som vanskeligt lader sig styre. Den er en umættelig molok, som Marx skrev, der ikke blot genskaber verden i sit billede og forvandler os til væsner, der kun kan eksistere gennem lønarbejde og kapital, den ødelægger også det, den udbytter. Kapitalens produktive intensitet – se på udviklingen i Kina siden 1979 – matches desværre af en endnu større destruktivitet. Som den skæggede fra Trier formulerede det: “Den kapitalistiske produktion kan derfor

kun udvikle teknikken og kombinationen af de forskellige processer til et socialt hele samtidigt med, at den undergraver de kilder, som al rigdom udspringer af: jorden og arbejderen.” (Marx 1971: 719)

Vi er nu konfronteret med en krise, der er langt mere omfattende end nogen tidligere krise, men vi har ikke rigtigt nogen idé om hvordan vi får styr på kapitalakkumulationen, inklusive ændrer vores liv. Vi reproducerer os gennem kapitalens metabolisme – den franske venstrekommunist Jacques Camatte taler om kapitalens fællesskab (Camatte 1976: 15), og det er svært at komme ud igen. De strejkende skolebørn har forstået omfanget af krisen, og de siger fra. De gør det uden nogen positive visioner, de forsøger at vågne fra et mareridt, mere end de har en drøm om et andet liv. Vi har ikke meget mere end en intuition om, hvilken form opposition til den nuværende (u) orden kan tage. Det er derfor, det endnu ikke kan gøres til en position eller et program, noget man kan tilslutte sig. Det er snarere en objektiv generel proces, der afvikler den nuværende orden. Håbet er, at den muliggør et andet liv, “en verden med mange verdener”, som zapatisterne siger, og ikke bare destruktion af arter og liv.

Det er imidlertid spørgsmålet, om vi kan komme videre uden visioner om et andet, mere spændende liv. I dag udgør kun 17 planter eksempelvis omkring 90 % af vores føde, og halvdelen udgøres af majs, ris og hvede (Warren 2016). Der er ellers mere end 200.000 spiselige planter på Jorden, så der findes en enorm mangfoldighed hinsides kapitalens industrialiserede ensretning. I stedet for at tænke en postkapitalistisk verden som simpel, skal vi måske forestille os den som værende uendeligt mere kompleks og spændende end den nuværende. I den nuværende situation er det måske derfor snarere Tjernysjevskij og fiktionen, historien om de nye mennesker, vi skal vende os mod, end det er Lenins politiske aktionsprogram.

Referencer

- Bastani, Aaron. *Fully Automated Luxury Communism*. London & New York: Verso, 2019.
- Björk, Mårten og Natacha López. *Utan fremtid. Protester i den globala krisens spår*. Lund, Ce-landers Förlag, 2013.
- Bochet, François. *Quelques mots sur le mouvement ouvrier révolutionnaire*. Janailhac: (Dis)conti-nuité, 1998.
- Bolt, Mikkel. *Samtidskunstens metamorfose*. Aarhus: Antipyrine, 2016.
- Bolt, Mikkel. *Trumps kontrarevolution*. Køben-havn: Nemo, 2017.
- Bolt, Mikkel. *På råbeafstand af marxismen. Studi-er i den vestlige marxismes selvkritik, udvidelse og afvikling*. Aarhus: Antipyrine, 2019.
- Bolt, Mikkel. "Krisen, den ny fascisme og opstan-dene". *Den ny fascisme*, Mikkel Bolt og Jakob Jakobsen (red.). København: Nebula, 2020: 147-172.
- Bolt, Mikkel. *Late Capitalist Fascism*. Cambridge: Polity, 2021.
- Brenner, Robert. *The Economics of Global Tur-bulence*. London & New York: Verso, 1998.
- Camatte, Jacques. "Vers la communauté humaine". *Invariance* 3:3 (1976): 3-29.
- Clark, T.J. "For a Left with No Future". *New Left Review* 74 (2012): 53-75.
- Clark, T.J. *Heaven on Earth: Painting and the Life to Come*. London: Thames & Hudson, 2018.
- Clover, Joshua. *Riot. Strike. Riot: The New Era of Uprisings*. London & New York: Verso, 2016.
- Crouch, Colin. *Post-Democracy*. London: Polity, 2004.
- Cunliffe, Philip og George Hoare og Alex Hochuli. *The End of the End of History: Politics in the Twenty-First Century*. Winchester & Washing-ton: Zero, 2021.
- Dean, Jodi. "Communicative Capitalism: Circula-tion and the Foreclosure of Politics". *Cultural Politics* 1 (2005): 51-74.
- Debord, Guy. *Det spektakulære samfund [La so-ciété du spectacle, 1967]*, oversat af Louise Bundgaard og Gustav Hoder. Aarhus: Antipy-rine, 2020.
- Deleuze, Gilles. "Postscriptum om kontrolsamfun-det" ["Post-scriptum sur les sociétés de contrô-le", 1990], oversat af Karsten Gam Nielsen og Adam Diderichsen. *Forhandlinger 1972-1990*. Fredriksberg: Det lille Forlag, 2006: 212-218.
- Den usynlige komité. *Fra nu af [Maintenant, 2017]*, oversat af Carsten Juhl. København: OVO Press, 2020.
- Dorlin, Elsa. "Introduction". *Sexe, race, classe. Pour une épistémologie de la domination*, Elsa Dorlin(red.). Paris: PUF, 2009: 5-20.
- Duménil, Gérard og Dominique Lévy. *La gran-de bifurcation. En finir avec le nélibéralisme*. Paris: La Découverte, 2014.
- Endnotes. "Onward Barbarians", 2021, https://endnotes.org.uk/other_texts/en/endnotes-onward-barbarians
- Eribon, Didier. *Retour à Reims*. Paris: Fayard, 2009.
- Feher, Michel. *Les temps des investis. Essai sur la nouvelle question sociale*. Paris, La Décou-verte, 2017.
- Fisher, Mark. *Kapitalistisk realisme. Er der et al-ternativ? [Capitalist Realism: Is There No Al-ternative?, 2009]*, oversat af Mathias Ruthner. Aarhus: Antipyrine, 2021.
- Foucault, Michel. *Biopolitikens fødsel. Forelæs-ninger på Collège de France 1978-1979 [Nais-sance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978-1979), 2004]*, oversat af Peer Bundgaard. København: Hans Reitzels Forlag, 2009.
- Frantzen, Mikkel Krause. *Fremtid uden fremtid*. København: Informations Forlag, 2018.
- Frantzen, Mikkel Krause. *Klodens fald. Æstetiske og økologiske perspektiver på olie, plastik og andre hyperabjekter*. København: Laboratoriet for Æstetik og Økologi, 2021.
- Fraser, Nancy. *The Old is Dying and the New Cannot Be Born*. London & New York: Ver-so, 2019.
- Fraser, Nancy. "Climates of Capital". *New Left Re-view* 127 (2021): 94-127.
- Fukuyama, Francis. *Historiens afslutning og det sidste menneske [The End of History and the Last Man, 1990]*, oversat af Ole Lindegård Han-sen. København: Gyldendal, 1993.
- Goldner, Loren. "The Historical Moment That Produced Us: Global Revolution or Recom-position of Capital." *Insurgent Notes: Journal of Communist Theory and Practice* 1 (2010),

- http://insurgentnotes.com/2010/06/historical_moment/
- Hobsbawm, Eric. *Ekstremernes århundrede. Verdens historie 1914-1989* [The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1994], oversat af Ole Lindegård Henriksen. København, 1997.
- Jameson, Fredric. *The Seeds of Time*. New York: Columbia University Press, 1994.
- Krugman, Paul. "Secular Stagnation, Coalmines, Bubbles and Larry Summers". *The New York Times*, 16. november, 2013: <https://krugman.blogs.nytimes.com/2013/11/16/secular-stagnation-coalmines-bubbles-and-larry-summers/>
- Lenin, V.I. *Hvad må der gøres? Vor bevægelses brændende problemer* [Chto delat? Nabolevs-hiye voprosy nashevo dvizheniya, 1902], oversat af Poul Hansen. Udvalgte værker, bind 2. København: Tiden, 1979: 19-207.
- Malm, Andreas. *Corona, Clima, Chronic Emergency: War Communism in the Twenty-First Century*. London & New York: Verso, 2020.
- Marx, Karl. *Kapitalen. 1. Bog 3* [Das Kapital, 1867], oversat af Kjeld Østerling Nielsen. København: Rhodos, 1971.
- Mattick Jr., Paul. *Business as Usual: The Economic Crisis and the Failure of Capitalism*. London: Reaktion Books, 2011.
- Mazover, Mark. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London: Allen Lane, 1998.
- McRobbie, Angela. *Be Creative: Making a Living in the New Culture Industries*. Cambridge: Polity, 2016.
- Moore, Jason W. *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London & New York: Verso, 2015.
- Jean-Luc Nancy. "What is to be done?" ["Que faire"], 1996], oversat af Leslie Hill. *Retreating the Political*, Simon Sparks (red.). London: Routledge, 1997: 151-151.
- Postone, Moishe. "History and Helplessness: Mass Mobilizations and Contemporary Forms of Anticapitalism". *Public Culture* 18:1 (2006): 93-110.
- Prashad, Vijay. *Red Star over the Third World*. London: Pluto Press, 2017.
- Roberts, Michael. *The Long Depression: How It Happened, Why It Happened, and What Happens Next*. Chicago: Haymarket, 2016.
- Roufus, Pavel. *A Happy Future is a Thing of the Past: The Greek Crisis and Other Disasters*. London: Reaktion Books, 2018.
- Salvage. *The Tragedy of the Worker: Towards the Proletarocene*. London & New York: Verso, 2021.
- Simon, Roland. *Le démocratisme radical*. Marseilles: Senonevero, 2002.
- Smith, Jason E. "The American Revolution: The George Floyd Rebellion, One Year Out". *The Brooklyn Rail*, juli-august 2021, <https://brooklynrail.org/2021/07/field-notes/The-American-Revolution-The-George-Floyd-Rebellion-One-Year-Out>
- Srnicek, Nick og Alex Williams. "#Accelerate: Manifesto for an Accelerationist Politics" [2013]. *#Accelerate. The Accelerationist Reader*, redigeret af Armen Avanessian og Robin Mackay. Falmouth: Urbanomic, 2014: 347-362
- Tarp, Finn. "Strukturtilpasningsprogrammer". Den store danske, 2009, <https://denstoredanske.lex.dk/strukturtilpasningsprogrammer>
- Tooze, Adam. "Writing in media res". 4. september, 2021, https://adamtooze.substack.com/p/chartbook-on-shutdown-2-writing-in?utm_source=url
- Vetlesen, Arne Johan og Rasmus Willig. *Hvad skal vi svare?* København: Hans Reitzels Forlag, 2017.
- Walton, John og David Seddon. *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Warren, Joe. "Why do we consume only a tiny fraction of the world's edible plants?". 15. januar, 2016, <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/why-do-we-consume-only-a-tiny-fraction-of-the-world-s-edible-plants>
- Williams, Raymond. *The Long Revolution*. London: Chatto, 1961.
- Zalasiewicz, Jan, Colin N. Waters og Mark Williams (red.). *The Anthropocene as a Geological Unit: A Guide to the Scientific Evidence and Current Debate*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.